
ELS ALMOGÀVERS: LES CARES D'UN MITE

ANTON MARIA ESPADALER
Universitat de Barcelona

RESUM

Els almogàvers foren un grup de guerrers mercenaris que se singularitzava en el si dels exèrcits de la Corona d'Aragó. Esmentats per Jaume el Conqueridor i descrits per Desclot, són els protagonistes dels capítols en què Ramon Muntaner narra la seva màxima gesta: l'aventura en terres bizantines, a conseqüència de la qual els reis d'Aragó seran ducs d'Atenes i Neopàtria. Posteriorment el seu exemple serà al·legat en temps de dificultat —Guerra de Successió, Guerra contra Napoleó— fins que la Renaixença els reivindicarà i en farà un mite. El present article estudia com els tractà la literatura catalana, i també la castellana, des dels primers textos i sobretot durant els segles XIX i XX, en un recorregut en què es revela com un mite imperfecte, car els aspectes violents —remarcats per la propaganda hel·lènica— han estat un llast impossible d'eliminar.

PARAULES CLAU

Elaboració literària del mite dels almogàvers, expansió de la Corona d'Aragó, Companyia Catalana d'Orient, el mite dels almogàvers en la Renaixença i el catalanisme.

The almogavers: the faces of a myth

ABSTRACT

The *almogàvers* were mercenary warriors with a special status in the armies of the Crown of Aragon. They were mentioned by the king James the Conqueror and described by Desclot. They take the chief role in the chapters in which Ramon Muntaner tells their outmost exploit: the adventure in the Byzantine Empire that brought to the kings of Aragon the title of dukes of Athens and Neopàtria. Later on, their example will be brought up in difficult times —war of Succession, war against Napoleon— and finally the *Renaixença* vindicated them and turned them into a myth. This article analyses the treatment they received from the Catalan and Castilian literature starting with the early texts and particularly during the XIX and XX centuries along a track which reveals how they are an imperfect myth since the violent aspects —emphasized by the Greek propaganda— have turned in an obstacle impossible to overcome.

KEY WORDS

Literary work out the myth of the *almogàvers*, expansion of the Crown of Aragon, Catalan Company of the Orient, the myth of the almogavers especially in the *Renaixença* period and catalanism.

Quan l'historiador grec Geórgios Paquimeres anota l'impacte que van provocar en els seus astorats compatriotes els primers aldarulls causats pels almogàvers, emet la hipòtesi que el seu nom devia procedir dels seus «presumptes avantpassats, els àvars, possible germànic que en els primers segles de l'era bizantina havien assolat l'imperi» (Marcos, 2005, p. 131). Tot i que es comprèn que Paquimeres vulgui fer plausible a través de l'etimologia una imatge dels almogàvers com a gent bàrbara i criminal, cal recordar, d'acord amb Coromines, que es tracta d'un mot d'origen àrab, que vol dir 'el que fa incursions en la frontera', que es dona també en castellà i en portuguès —*almograve*— i que la primera menció absoluta en la nostra àrea medieval apareix a principis del s. xi i va referida a nadius del baix Aragó (Coromines, 1980-1991, vol. i, p. 217), detall que un historiador com Pere Miquel Carbonell sembla confirmar quan assegura que el rei Alfons el Bataller «poblà lo Castellar, sobre Çaragoça, de almugàvers, que ja son pare lo rey Sanxo, havia poblat» (Carbonell, 1997, edició crítica d'Alcoberro, vol. i, p. 262).

El primer esment en llengua catalana no es produeix fins al *Llibre dels fets* del rei Jaume I, i val a dir que no està recobert de cap condició distintiva, si no és l'especialització militar, que el rei, però, no descriu, sens dubte perquè el seu públic més immediat, la pròpia cort, coneixia de sobres qui eren. L'única nota rellevant, per reiterada, és que el rei els individualitza enfront dels homes de paratge o cavallers, i també davant dels homes de peu o peons. Per exemple: «Los almogàvers e ls servents anaren pendre Ruçafa» (Jaume I, edició crítica de Bruguera, 1991, vol. ii, p. 216); «E levà's En Guillem d'Aguiló, ab cavallés e ab peons e ab almugàvers...» (Jaume I, 1991, edició crítica de Bruguera, vol. ii, p. 237). De la qual cosa sembla lícit desprendre'n que el rei Jaume designa amb el nom d'*almogàver* un grup humà que, en el si de l'exèrcit, fa una funció específica, que, d'altra banda, no mereix cap altra consideració. En termes moderns, hom estaria temptat de comparar-los als *gurkha*. Però aquestes tropes de xoc, nascudes a la frontera en lluita amb els sarraïns, no eren un grup ètnicament compacte. La majoria eren catalans, però també hi havia aragonesos, navarresos i fins i tot moros. Es tractava d'una infanteria lleugera que s'havia especialitzat a combatre les formacions de les cavalleries enemigues, infiltrant-se veloçment entre els seus rengles, després que aquesta cavalleria hagués estat colpejada per les sagetes pròpies.

Ara els almogàvers responen a una imatge en la qual determinats trets són indefugibles. Caldrà referir-se principalment a Muntaner, sense oblidar, però, que el primer a bastir aquesta imatge fou Bernat Desclot, el qual dedica alguns episodis de la seva *Crònica* a narrar destacats fets d'armes protagonitzats per almogàvers, i és sobretot ell qui ens els presenta com a professionals de la guerra, que és el seu tret fonamental:

Senyor —li diuen a Pere el Gran, després d'ocupar Sicília i neguitosos per la inactivitat— pregam-vos que ens lleixets passar a Calàbria... e veurem si hi porem res gasanyar sobre nostres enemics... que nós no som sabaters ne tixidors, ne hòmens que sapiam res fer sinó de fet d'armes.¹

1. Tret de l'edició de Miquel COLL I ALENTORN (cur.) (1949-1951), vol. iii, cap. 102, p. 138.

S'intueixen en aquesta petició moltes coses, no totes certament positives per a un governant —al cap i a la fi, en política estricta, són per al rei un problema d'ordre públic—, però quedem-nos ara amb una idea que ens convé de cara a l'elaboració del mite: la condició d'almogàver implica un gènere de vida. Qui va elevar aquest gènere de vida a la categoria heroica va ser Ramon Muntaner. Un membre de l'administració de l'Estat, convertit en mestre racional de l'almogaveria, o sia amb responsabilitats d'intendència i de plana major, feina amb la qual culmina la seva carrera militar, que no la palatina, i que, conscient d'haver viscut uns episodis excepcionals, decideix d'explicar-los, donant-los un feble aspecte de «regiment de prínceps». Molt feble, perquè en realitat, com va veure molt bé Alberto Vàrvaro (1986), Muntaner es deixa endur per la literatura. I aquesta primera i decisiva literaturització em sembla condició essencial d'aquest mite.

Un mite col·lectiu que s'encarna i es precisa en un home, Roger de Flor. Un personatge amb un passat obscur que presenta una biografia que sembla de ficció fins i tot als seus contemporanis, i que Muntaner té la sort i el privilegi de compartir en els seus moments cabdals: «cabí en tots los seus afers majors», escriu amb innegable orgull. La literatura aleshores brolla sola:

Tornar-vos he a parlar d'un valent hom de pobre afer, qui per sa valentia muntà, a poc temps, a més que null hom que anc nasqués.²

Tothom reconeix ací l'esquema ideal i més preuat de la narrativa cavalleresca: una trajectòria vital que va del no-res fins al cim més elevat a través de l'exercici de les armes. Un esquema prestigiós que mitjançant un personatge abraça tot un grup humà. Crec que podem dir la paraula sense por: allò que decanta decididament els almogàvers cap al mite prové del fet de ser protagonistes d'una aventura. I aquesta aventura se sustenta en els seus primers exponents, Desclot i Muntaner, i en la seva història posterior en diversos aspectes, que es podrien sintetitzar en cinc punts.

Una certa semblança tribal, en primer lloc. Una certa semblança tribal que té diferents rostres, però que, per ara, voldria concretar en un dels seus detalls més coneguts, més repetits i més emblemàtics: els rituals del combat, amb els seus gestos i els crits cohesionadors. Un element, per cert, que ha seduït la literatura posterior, i que també es troba en altres nuclis o fraternitats armades, com saben els lectors de Dumas. Parla Muntaner: «Tots a colp [c. 191] van ferir dels ferres de les llances en les pedres, sí que foc ne faia cascun eixir, així que paria que tot lo món fos llumenària». Aquests gestos, com els d'un modern equip de rugbi, anaven seguits del crit cèlebre i de rigor: «Desperta ferro!».

Un escenari de prestigi. El gruix del que narra Muntaner amb els almogàvers en primer pla és, com sap tothom, l'expedició a Bizanci, que és una aventura oriental, i

2. Tret del volum de les quatre grans cròniques, que inclou la de Ramon Muntaner, editat per Ferran SOLDEVILA (ed.) (1971), cap. 193, p. 840.

no ha de ser debades que hagi perdurat com a tal. L'expedició de catalans i aragonesos a Grècia, que s'inicia, entre càlculs no sempre nets ni evidents, a Sicília, després de la pau de Caltabellotta, condueix un grup d'homes armats amb les seves mullers, les seves amigues, i els seus fills, al palau mateix de Constantinoble. Roger de Flor és allà un nou Gui de Warwick i en ell es realitza plenament i de nou un esquema que la literatura havia previst. Luciana Stegagno-Picchio (1966, p. 102-103) ha estudiat els motius recurrents del tema de Constantinoble en la literatura romànica i, amb algun afegitó, els podem resumir així: reducció a la ciutat de les dimensions de l'Imperi; luxe; feblesa militar i política de l'emperador; acollida a l'alliberador occidental, normalment acompanyada d'un alt càrrec en l'exèrcit, amb el contrapès de les resistències indígenes, i l'oferiment d'una recompensa, sovint en forma de casament. Jo no dubto que la coincidència entre la novel·la anglonormanda i l'aventura de Roger de Flor van influir notablement en Joanot Martorell a l'hora de planificar el *Tirant lo Blanch*. El prestigi de l'escenari augmentarà als ulls dels estudiosos tocats de renaixement quan els almogàvers es traslladin a terres de la Grècia clàssica i constitueixin els ducats d'Atenes i Neopàtria, no només pel tast de classicisme que se'n deriva i que s'enforteix amb textos com l'elogi de l'Acròpolis per part del rei Pere III, sinó perquè representa el punt culminant d'una expansió catalana que té en el Mediterrani el seu espai també mitificat.

El goig de combatre. Quan escrivia Muntaner, el 1325, narrar esdeveniments era sobretot narrar fets d'armes. Ho asseguren Desclot, Joinville o no gaire més tard algú tan sobri com Froissart. Ara, Muntaner els explica amb una delectança personalíssima i en competència directa amb la literatura: «qui tot volgués recomptar faria lo llibre més gran que lo llibre de Jaufré», o sia una novel·la. Muntaner no és minuciós —avorriria—, però és en canvi particularment expressiu, vull dir que sap decorar les accions per donar-los un relleu que les fa atractives. L'alegria de combatre anul·la moments de crueltat i sovint aquesta mateixa alegria transforma en *gap*, en fanfarro-nada feliç, certs *exploits*. «Los almogàvers van trocejar llances e esbutllar cavalls, que així anaven entre els francesos com si anassen per un bell jardí.» La frase va impressionar Carles Riba i em sembla que a tothom que la llegeixi.

La vida aventurera. Cal partir en aquest punt de Desclot. El grup almogàver anterior a l'expedició a Orient és descrit així en el capítol 79 de la *Crònica*:

Aquestes gents qui han nom almogàvers són unes gents que no viuen sinó d'armes e no estan en ciutats ne en viles, sinó en muntanyes e en boscs... E soferen de gran malanances que altre hom no podia sufrir, que ben estaran dos jorns sense menjar... o menjaran de les herbes dels camps, que sol no s'ho preen res... E no porten mas una gonella o una camisa, sia estiu o hivern, molt curta; e en les cames unes calces ben estretes de cuir, e als peus bones avarques de cuir. E porten un bon coltell e bona correja, e un foguer en la cintura. E porta cascú una bona llança e dos dards, e un sarró de cuir a l'esquena, en què porta son pa a dos o tres jorns.³

3. Fragment extret de l'edició feta per Miquel COLL I ALENTORN (cur.) (1949-1951), vol. III, cap. 79, p. 63.

L'efectivitat en el combat juntament amb una capacitat de resistència que hem de considerar proverbial és consignada per Ramon Llull al *Liber de fine*, altrament dit *Darrer llibre sobre la conquesta de Terra Santa*, escrit a Montpeller l'abril de l'any 1305. En referir-se a la «forma de fer la guerra» contra els sarraïns i altres infidels, Llull afirma que comptar amb els almogàvers atorga un gran avantatge a les forces cristianes, i els descriu així:

Són guerrers a peu, armats amb llances, fletxes i escuts, acostumats a fer caminades curtes i llargues, de dia i de nit. N'hi ha molts a Catalunya, Aragó i Castella. Aquests homes són molt necessaris en la conquesta de terres.⁴

S'entén, i no és broma, que l'almogaveria hagi estat un referent de l'excursionisme vuitcentista. Tanmateix, el que m'interessa ara és aquest retrat que enalteix el sacrifici i l'abnegació d'una gent pobra, vinculats a la vida militar, i aquest estar al marge, a tocar d'allò que un Eiximenis consideraria selvàtic, sense matisos ni contemplacions, per remarcar la imatge contrària: la dels almogàvers triomfants a Bizanci. Som als capítols 223 i 225 de la *Crònica* de Muntaner. Després dels seus èxits, amb els lligams amb Sicília i Aragó prou afeblits, sentint-se sols com mai en la seva història fosca i miserable, aïllats enmig del món i lliurats al seu destí, amos de la seva ventura, escriu Muntaner que «tots estaven rics e bastats e res sembraven, ne lauraven ne cavaven vinya, ne podaven; e sí collien cascun any tant com volien de vi e de forment e de civada, així que cinc anys visquem de renadiu. E les cavalcades se faïen pus meravelloses que jamés se pogués hom pensar, sí que si totes les vos deïa hom, no hi bastaria a hom escriptura».⁵

Heus ací el somni dels homes de la guerra, acrescut pel fet de ser uns lumpen de la milícia, un somni lligat a l'esforç bèl·lic i a l'obtenció del botí. Els almogàvers amb les seves mullers i les seves amants vivint com a senyors al cor de l'Imperi, encimbellats a la seva manera com el mateix Roger de Flor. Estic convençut que per al lector contemporani de Muntaner, i més que més si era militar com ell, aquesta imatge era la més atractiva, en tant que realització d'un somni molt antic, de les que oferia l'aventura bizantina.

Una idea de l'honor. L'aventura catalana a Grècia i Turquia té, però, un episodi conflictiu, que és, d'altra banda, el que més s'arrossega a l'època moderna, provocat pel que es coneix com la *venjança catalana*. Em situo ara en la fase constructiva del mite i, per tant, adopto el punt de vista de Muntaner, i deixo per a després les revisions, sempre dintre del mite, dels esdeveniments, provocades, és obvi, per la lec-

4. Extret de Ramon LLULL (2002), traducció de Pere Llabrés i introducció de Jordi Gayà, edició crítica de Bruguera, p. 101.

5. Tret del volum de les quatre grans cròniques, que inclou la de Ramon Muntaner, editat per Ferran SOLDEVILA (ed.) (1971), p. 864.

tura dels historiadors grecs. Els fets són sabuts: Miquel IX Paleòleg, el Xor Miqueli de Muntaner, fill d'Andrònic II, l'emperador que havia cridat els almogàvers en ajut seu, ordena la mort de Roger de Flor i de tots els qui l'acompanyaven aprofitant el convit que els oferia al seu palau, al qual havien anat a acomiadar-se de l'emperador després d'haver derrotat els turcs. De la matança només se'n salvaren tres almogàvers. Aquest assassinat donà origen a una persecució de totes les tropes catalanes desplegades a l'Imperi. El bell del cas és que els almogàvers se sentien vinculats per un jurament vassallàtic a l'emperador, i, convocat el consell rector de l'almogaveria, decideixen d'enviar missatgers a l'emperador per comunicar-li que es deseiaven d'ell i que el desafiaven en combat de «10 contra 10 o 100 contra 100» per provar que l'emperador «àvolment e falsa» havia fet matar Roger de Flor i els seus companys. Un cas semblant s'esdevingué més tard amb el duc d'Atenes, Gualter de Brienne. Una conducta impecable, sens dubte sorprenent tractant-se d'uns mercenaris, des del punt de vista de l'honor cavalleresc.

L'emperador va respondre fent matar aquests missatgers —l'ofici dels quals els feia intocables— i esquarterar-los i fent-ne penjar els trossos a les carnisseries. La reacció del grup va ser la d'un animal ferit. Muntaner, però, no hi posa més retòrica de l'habitual. Gairebé diríem que en aquest moment el que el defineix és una infreqüent fredor:

Podets entendre qual crueltat fo aquesta que féu fer l'emperador d'aquests qui eren missatgers. E vaja-us lo cor, que d'açò fo feta avant tan gran venjança per la Companya, ab l'ajuda de Déu, que jamás tan gran venjança no fo feta.⁶

En els historiadors posteriors a Muntaner tots aquests esdeveniments, els més durs i els més gloriosos, ocupen un espai molt discret, segurament perquè els costa de vincular-los al tronc major de la història de la Corona d'Aragó, fins al punt que si en l'obra d'un historiador com Gabriel Turell, que escriu en ple segle xv, el relat té algun interès és solament perquè és l'únic que afirma que a les muralles de la ciutat d'Atenes hi va haver, en una de les seves portalades, els quatre pals d'Aragó. Dit d'una altra manera, si Muntaner proposà un mite, i l'empara massa literatura per no creure que fos així, aquest no va arribar a atreure els seus contemporanis. Pot resultar indicatiu que el mot *almogàver* a l'*Spill* de Jaume Roig es presenti absolutament desproveït de qualsevol alenada èpica i signifiqui només 'soldat', i més aviat envoltat de connotacions que no són ni especialment positives ni heroiques (v. 13022-13028). No oblidem que en aquells dies s'havia convertit pràcticament en un sinònim de bandoler, com demostra el fet que Roig els col·loqui al costat de «collerats, lladres, saltejadors i robadors»:

6. Ferran SOLDEVILA (ed.) (1971), cap. 217.

L'asna aquella
 Que fon trobada

 Prop lo castell
 Ple d'almugaves
 E de gens braves⁷

Potser això expliqui que quan va caure Constantinoble i hom va escriure abrandats poemes lamentant-ne la pèrdua i incitant a una nova croada, les gestes dels almogàvers no es tinguessin mai en compte (Isabel de Riquer, 1997) El mite que arriba a nosaltres, que al meu entendre es basa, en els seus diferents rostres, en aquests cinc punts destacables sobre els altres en l'obra de Ramon Muntaner, però també en la de Bernat Desclot, comença molt més tard.

El treball de Muntaner és revisat històricament per Francesc de Montcada, comte d'Osona, en la molt coneguda *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos* (1623). Cal dir que Montcada en cas de dubte i disparitat de criteris sol donar sempre la raó a Muntaner, perquè «la llaneza de su estilo y del tiempo que escribió parece que aseguran la verdad de los acontecimientos que refiere» (Montcada, 1623, cap. 22), mentre que, per contra, els escrits, per exemple, d'un Paquimeres, s'han de «tener por apología más que por historia» (Montcada, 1623, cap. 18). Montcada, que era un home culte, era també un militar destacat i m'interessa de fer notar ací els primers recels respecte dels almogàvers presos com a institució militar. Com se sap eren regits per uns caps designats pel rei de Sicília, però aquests caps no podien contravenir les decisions del consell dels almogàvers que era elegit directament pels soldats. Aquest sistema desplaçà profundament a un general de principis del segle XVII:

Mal puede un capitán conservar un ejército con puntual y estrecha obediencia si el poder y fuerzas con los que ha de castigar la dan ellos mismos, de que nace la insolencia y libertad.⁸

Durant el període anomenat de Decadència el mite sembla esvaïr-se. Tanmateix, el record apareix en cants de durant la Guerra dels Segadors, com a exemple de l'antic valor de la gent de la terra i novament durant la Guerra de Successió. Són, però, esments molt generals, records d'un antic esperit bèl·lic, estímuls a l'heroïcitat moderna, sense cap nota concreta respecte dels històrics almogàvers. No deixa de ser curiós que entre un i altre episodis, l'onze d'abril de 1680 es representés a Valladolid un drama que s'hi relaciona, i del qual parla Antoni Rubió (2001, p. 92), confessant desconèixer el nom de l'autor i la trama, titulat *La duquesa de Atenas*.

7. Vegeu Jaume ROIG (2006), edició crítica de Carré, p. 761.

8. Fragment extret de Francesc de MONTCADA (1623), cap. 12.

A finals del segle XVIII, i com a resposta a la impietat dels jacobins, el record dels almogàvers és brandat en una «Cançó dels miquelets» que Joaquim Marco data cap al 1795:

Aire, minyons, en nom de Déu,
Tingam el cor d'un Macabeu.
Façam entendre a l'Univers
Que hereus som dels almogàvers.⁹

Un curiós exemple de sabor neoclàssic el proporciona Bru Bret, autor d'un poema en 44 octaves reials, titulat *La defensa de los catalanes en Galípoli de las fuerzas conuinadas del emperador y de los genoveses*, que fou llegit el gener de 1805, basat en Muntaner, i centrat en un cèlebre episodi —Martorell hi recorre dues vegades al *Tirant*— en què destaca el paper de les dones (Campabadal, 2008, p. 53).

També durant l'ocupació napoleònica hom troba referències al cos d'almogàvers, que «tenen molts de dies combat pasmós», com diu el poema de Josep Baborés (2003, edició crítica d'Àlvar Maduell, p. 168), provinents fins i tot de la banda francesa. Així el 1810 el governador general Pierre Augerau va recórrer a les gestes medievals per afalagar els catalans per tal d'inclinar-los a favor dels francesos contra Espanya. Qui anava a dir que els almogàvers servissin per defensar les idees de la Il·lustració: «Sens canals, sens camins, sens ports, haveu fet prodigis per vostra indústria. Calculeu a quin grau de glòria podeu pervenir baix la direcció d'un govern il·lustrat, paternal i vigilant! Sí, vencedors d'Atenes i Neopàtria, se va a restablir vostre antic comerç d'Orient. La pàtria catalana va a renéixer de les seves cendres» (Anguera, 2000, p. 66). No em puc estar d'anotar que si els almogàvers van fer res a Atenes i Neopàtria va ser contra els francesos precisament. Potser per això, a l'altra banda, es pensava de crear un cos d'almogàvers per combatre'ls. Més d'acord amb aquesta intencionalitat deuria anar el poema en honor de Ferran VII publicat el 1814 a Reus i en el qual els catalans són comparats als almogàvers, com recorda Magí Sunyer (2003).

Com sigui, els almogàvers en mans de la sensibilitat romàntica podien encarnar perfectament les ànsies de llibertat. És en aquesta direcció que el milanès Luigi Monteggia, un dels introductors del romanticisme a Espanya, i una de les firmes més representatives de la revista *El Europeo*, en la qual col·laborava Aribau, va escriure el 1826 un drama per ser convertit en òpera, centrat en el paper dels catalans al ducat d'Atenes, que es titulava *I catalani nel ducato d'Atene. Dramma serio in due atti*. El duc d'Atenes rep els almogàvers amb versos tan sentits com aquests:

9. Reproduïda a Joaquim MARCO (1978), p. 109.

Premiar saprò degli ospiti
 Il sangue ed i sudori,
 Che raccogliendo allori
 Versar nella tenzon.
 Lontani dalla patria,
 Bersaglio di sventura,
 Avran fra queste mura
 Riposo e guiderdon.¹⁰

Justament aquest fet és el que enalteix Antoni Puigblanch, en el poema escrit durant el seu exili londinenc, en la primera dècada del segle XIX, «Les comunitats de Castella», tot reivindicant el valor literari del llenguatge llemosí:

Y'ls dextres catalans ab ell se gloriaren
 Que del Jònich solcant y del Egeu los flots
 Duenyos foren d'Atenas¹¹

La conversió d'aquesta aventura definitivament en mite no es produeix fins a la Renaixença, que emfatitza la recuperació del passat i que quan diu «Desperta ferro!» vol cridar «Desperta Pàtria!». Convé, però, precisar de seguida. La primera obra d'èxit general que reivindica el passat almogàver és justament l'obra que assenyala el tret de sortida del romanticisme a Espanya, per tal com conté en el pròleg el primer manifest del moviment romàntic a la Península. Es tracta de *Los bandos de Castilla o el caballero del cisne* de Ramon López Soler, que no és altra cosa que la translació de *Ivanhoe* de Walter Scott a la Castella de Joan II. L'obra, publicada el 1830, tres anys abans, doncs, que el seu amic Aribau donés a conèixer l'«Oda a la pàtria», sosté en tot moment un punt de vista polític molt favorable a la Corona d'Aragó, contra Castella, i molt favorable també a la seva cultura, representada per la tradició trobadoresca, entre la qual sobresurt la figura desgraciada de Guillem de Cabestany. Doncs bé, en aquest context, una dama d'Urgell, dita Matilde, filla d'un impossible Ermenegol, canta al clar de lluna, i a recer d'una inspiració ossiànica, les gestes antigues de la seva pàtria i de la seva nissaga. Apareixen aleshores els noms dels cabdills que no cessaran de repetir-se: Entença, Rocafort, Roger de Flor. Apareix la unió que cap text romàntic desmentirà entre amor i guerra; apareix el record d'una aventura que sembla haver portat la pàtria al domini del món. Però apareix també, com una llosa, la qüestió de la «venjança catalana», i sorgeix aleshores la crítica a la crueltat, a la sang vessada gratuïtament en un episodi que desllueix la gesta. «Fuiste a sembrar el terror por los campos de la enlutada Grecia», diu la dama d'Urgell, apostrofant l'esperit de Berenguer d'Entença.

10. Reproduït a Joan ALEGRET (en premsa), *Els almogàvers en dues obres del segle XIX*.

11. Reproduït a Enric JARDÍ (1960), p. 289.

Manuel Jorba i Hans Juretschke han explicat que en el procés de recuperació del passat que representa la Renaixença, hom intentà de posar en voga aquells gèneres a través dels quals un poble palesava el seu ingrés en la història i fixava els seus moments cabdals i alhora mostrava el que ells en deien l'*ànima primitiva*. Aquestes idees portaren a privilegiar un gènere com l'èpica. Sota aquests estímuls, la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona convocà l'any 1841 un concurs sobre l'expedició dels catalans a Orient. El guanyà un dels capparets de la Renaixença, Joaquim Rubió i Ors, *Lo gaiter del Llobregat*, amb el poema «Roudor de Llobregat», centrat en la figura d'aquest almogàver que fou un dels tres que escaparen amb vida de la matança tramada per Xor Miqueli. El poema, d'una notable envergadura i densitat literàries, neix sota l'ombra de l'Ariosto («Jo canto la hermosura / los caballeros, las damas, las batallas»), amb empelts de Dante, a qui consideraven poeta èpic, Virgili i Camões. La finalitat és la de recuperar per al present abatut la vivor del passat:

Cantar-ne

Vull, o Verge, las glorias catalanas;
 Pus del olvit etern vull arrancar-ne
 Los fets de las esquadras cristianas
 Que passaren a Grècia per borrar-ne
 De son blau cel las llunas mahometanas.¹²

Passo per alt la conversió de l'aventura en croada —tot i que no pot oblidar-se que els almogàvers lluitaven sota la senyera de sant Pere—, i significo que el poema conté una història d'amor entre Helena, filla d'un capità dels alans, de nom Jordi, i Roudor, contra les prevencions del seu pare, vigilant temorós de la virginitat de la filla i que mor a mans de les sagetes cristianes. En aquest certamen quedà finalista el poema de Tomàs Aguiló «Rugero de Flor», que parteix d'una recuperació general de les antigues glòries espanyoles, entre les quals tria aquell temps en què

Quando hender el piélago salobre
 Los peces no podían, si grabadas
 No llevaban en láminas de cobre
 Las armas de Aragón.

Cantara tu progenie Cataluña,
 Que en lejana región su lanza empuña,
 Y vencedora torna, o se le acuña
 En su pecho un blasón.¹³

12. Poema de Joaquim Rubió i Ors, «Roudor de Llobregat», de 1841.

13. Poema de Tomàs Aguiló, «Rugero de Flor», de 1841.

Un parell d'anys més tard, Antoni de Bofarull, que traduï al castellà la *Crònica* de Ramon Muntaner, escriu dos drames sobre el tema: *Roger de Flor o el manto del templario* i *Urg el almogàvar o el noble y el villano*. El 1859 un personatge tan polifacètic com Víctor Balaguer publica una tragèdia de tema medieval, *Los Pirineus*, un cant a la perduda unitat occitanocatalana a cavall de la carena, centrada en els comtes de Foix, i amb un paper important per a Bernat Sicart de Maruèjols i el seu *Ab greu cossire*, insuflat tot plegat pels aires revolucionaris captats en l'exili italià. I que farà que després compari el combat dels almogàvers amb la lluita per la llibertat de les forces garibaldines.

En aquesta tragèdia hom recita un romanç sobre la conquesta de Sicília que conté una estrofa dedicada als almogàvers, en la qual es reproduueix el retrat fet per Desclot:

Gents que han nom almugàvers
 Que sols viuen de fets d'armes
 Y mai dormen a cubert.
 Porten sols una gonella
 Per l'istiu i per l'hivern...¹⁴

A l'escena v una joglaressa morisca, dita Raig de Lluna, entona «un cant dels almogàvers», al llarg de l'execució del qual una mena de cor va exclamar: «Desperta ferro!». Aquest cant fou musicat pel mestre Felip Pedrell, que, dit sigui de passada, és el representant més conspicu de l'anomenat nacionalisme musical.

El tema devia gaudir d'un indubtable predicament car els Jocs Florals, que premien en un apartat el cant a la pàtria, van ser la institució renaixentista que més composicions dedicades a la gesta dels almogàvers va rebre. Damas Calvet els va guanyar amb el poema «Són ells!», el 1867, el mateix any que el mallorquí Ramon Picó aconseguia un accèssit amb «La mort d'En Roger de Flor», i l'any següent Antoni de Bofarull aconseguia una menció amb un poema dedicat a la matèria. Bofarull figura entre els pocs que els considera en tant que homes de guerra i no amaga la qüestió de la violència, ans al contrari:

Correu, sense menjar i sense beure,
 Fins que la sang vos brindi amb tolls vermells,
 Fins que les carns dels moros se vos mostrin,
 A l'estripar la llança sos mantells.
 Llavors sí, acampats entre calabres,
 Que us serviran a un temps de taula i banc,
 Mengeu del camp les herbes que tallades
 Haureu amb vostres sabres bruts de sang.¹⁵

14. De Víctor Balaguer, *Los Pirineus*, 1859.

15. Poema d'Antoni de Bofarull, 1868.

Damas Calvet tornà a referir-s'hi en termes abrandats en el poema «Mallorca cristiana», recollit en el volum corresponent als Jocs Florals del 1878, dedicat a l'expedició del rei Jaume I.¹⁶

Josep M. Bernal ha posat en relleu com tots aquests poemes no són aliens a la participació de tropes voluntàries catalanes a les campanyes d'Àfrica de 1859-1860, en les quals el general Prim hi tingué un paper destacat. El mateix general no tenia cap inconvenient a arengar els soldats arribats a l'Àfrica en català, convidant-los a imitar «lo exemple de vostros gloriosos antepassats», dels quals «encara ressonan las hassanyas»: evidentment els almogàvers. En tornar d'Àfrica el record dels guerrers medievals s'evidencià novament. El poeta Francisco J. Orellana els saludà com a:

Los nietos de los bravos campeones
Que en Mallorca y en Grecia combatieron

El tema es popularitzà tant que va convertir-se en òpera per obra i gràcia del *maestro* Chapí, sobre un drama de Mariano Capdepón, que es va estrenar a Madrid el 1878, i que posteriorment va ser traduïda a l'italià.

Ara, el text que li acaba de donar una embranzida definitiva i el generalitza és l'obra de l'andalús Antonio García Gutiérrez *Venganza catalana*, estrenada amb un èxit clamorós el 1864. Aquest dramaturg havia estat precedit en les lletres castellanes pel poeta Calixto Fernández Campo-Redondo, el qual havia participat en el concurs de 1841 amb «el valent cant èpic», com el qualificà Antoni Rubió (2003, p. 33), *Las armas de Aragón en Oriente*, amb què obtingué un accèssit, i per Juan Justiniano, a qui es deu un *Roger de Flor* en catorze cants. Damunt els escenaris, el qui Rubió anomena «el grandiloqüent Quintana» fou l'autor d'una tragèdia sobre Roger de Flor, que ni s'imprimí ni arribà a representar-se, i Patricio de la Escosura, d'un drama. El mateix García Gutiérrez havia escrit amb anterioritat un drama titulat *Roger de Flor*, que fou destruït arran de l'incendi del domicili sevillà del seu germà.

La base de l'obra de García Gutiérrez la proporciona sobretot Montcada, però, en la línia encetada per Rubió i Ors, el fet sentimental hi juga un paper de primer ordre, tot i que per una via encara més truculenta. Així, Girgó, el cap dels alans que matà Roger de Flor, efectuant una venjança personal, car havia perdut el fill a mans dels almogàvers, està enamorat des de la infantesa de Maria de Bulgària, la muller del cabdill almogàver. En aquesta obra, reapareix críticament el motiu de la crueltat i s'observa un interessant desplaçament, en el sentit que mentre l'honor de les proeses de la companyia pertany a Espanya, el mal record pertany a Aragó:

16. Vegeu Jaume SOBREQÜES (1981), p. 40-56.

Ya podéis volver a España,
 Cruzando sin pena el mar,
 Y a los vuestros al contar
 Tanta portentosa hazaña,
 Decidles: De nuestros pies
 Coronas han sido alfombra.
 Vencido el Oriente nombra
 Con miedo al aragonés.
 Llorando queda y mañana
 Aun después de enjuto el llanto,
 Recordará con espanto
 La venganza catalana.¹⁷

L'impacte de l'obra va ser tan fort que el mateix any Rafael del Castillo convertí la peça teatral en novel·la amb el títol *Roger de Flor o venganza catalana*. Amb els amors encara més explanats, amb més gelosia i més equívocs, al final de la narració es reprèn el tema de la crueltat catalana. Ara el defensor de la moderació, o sia el crític amb la conducta impietosa de la tropa és ni més ni menys que el mateix Muntaner, el qual jurant per «la santa dona de Monserrate» assegura a un Sancho de Orós molt grandiloqüent que «me desplace que nuestros soldados hayan imitado a los bárbaros alanos en incendiar, saquear y degollar a enemigos indefensos».

Del 1881 és el darrer intent de construir un gran poema èpic d'una innegable volada al voltant del tema. Com en el cas de Rubió l'interès es trasllada cap a personatges secundaris, la qual cosa permet de donar més espai a les qüestions sentimentals i a la descripció de llocs i situacions. Així, Francesc Pelai Briz compon en gairebé set mil versos, estramps en la seva majoria, «L'Orientada», una part de la qual fou traduïda a l'anglès pel poeta Bonaparte-Wyse, que, com se sap, escrivia també en occità. No deixa de ser molt indicatiu el seu final: Muntaner, ja vell, peregrina a Montserrat, on és atès per un ermità a qui han arribat els ecos de les llunyanes proeses de l'Orient, en un intent de fusionar dues entitats tan emblemàtiques del naixent catalanisme com la sagrada muntanya i l'epopeia almogàver. El 1894 Francesc Ubach i Vinyeta va incloure en el seu *Romancer català* un romanç sobre la batalla del Cefís titulat «Atenes catalana». Encara el 1897 el prevere Jaume Collell va compondre el que Antoni Rubió i Lluch qualificà com «una mena d'oda» en quartetes hendecasil·labes amb el títol de «Los almogàvers al Partenon», amb la qual obtingué el segon accèssit al premi de l'Englantina.

Després el tema passa a mans dels historiadors i el mite sembla refredar-se. Rubió i Lluch, el 1883, aporta per primera vegada el testimoni dels grecs, tan desfavorable; l'afer es tecnifica i s'obre la via del folklore, vull dir del record deixat en la

17. De *Venganza catalana*, d'Antonio García Gutiérrez, 1864. Un recorregut força complet per la literatura del moment al voltant de la qüestió pot veure's a Magí SUNYER (2006), p. 165-183. Vegeu també Eusebi AYENSA (2008), p. 115-123.

memòria dels grecs del pas dels catalans, i de cop i volta hom aprèn que a determinades regions de Grècia el nom de català va unit a un espant no guarit, i que s'associa a les més grosses malediccions. Expressions com «Quin català!», referida a algú que comet una malifeta. O «sembla una catalana», dedicada a dones d'aspecte poc recomanable (Rubió, 2003, p. 23-29). O cançons infantils, com la que diu:

Franc, vareg,
Pitsi català,
Et rentes i et pentines
I amb merda t'empastifes.

Amb un complement en prosa: «el grec es rentava i el català s'emmerdava». Per no oblidar les que contenen referències a la impietat catalana: «català no dejuna ni Divendres Sant», i a la seva crueltat: «Que et vegi sota l'espasa d'un català!», recollida el 1994 per Eusebi Ayensa (Rubió, 2001, edició d'Ayensa, p. 117). Consolem-nos, però: hi ha una cançó, desenvolupada alhora en rondalla, que conta la vinguda d'una bella dama catalana a bord d'un vaixell d'or per casar-se amb el rei d'Hipati, la capital del ducat de Neopàtria, a l'Èpir.

La insistència grandiloqüent, pròpia dels romàntics, sobre l'antiga heroïcitat, donà pas a un temps de paròdia, als darrers anys del XIX, precedit per ocasionals ullades iròniques, com pot apreciar-se en la prosa d'un Robert Robert, en articles com «Barcelona avui», aparegut a *Un tros de paper*, en les gatades de Pitarra o els estirabots de Pompeu Gener, que assegurava ser descendent de qui havia fet inscriure a l'espasa de l'almogàveria les paraules «Fot-li i fot-li», segons recull Artur Bladé a les memòries de Rafael Moragas, *Moraguetes*. Pompeu Gener, per cert, havia rebutjat el tractament acrític de les gestes dels almogàvers per part dels escriptors romàntics i el seu emmirallament patriòtic, de ben segur pensant en el poema de Bofarull i en el «Cant de l'almogàver» de Víctor Balaguer:

Desperta, ferro! Anem depressa com lo llam!
Anem, almogàvers, al camp del enemich:
Qui arribe lo primer, serà lo primer rich.
Anem allí a fer carn! Las feras tenen fam!

No ha de sorprendre que Gener no combregui amb aquells que «en sus cantos evocan unos almogávares casi antropófagos, sedientos de carnaje, sucios, semicubiertos de pieles, buscando las matanzas cual los chacales, y de esos soldados carniceros hacen el prototipo del defensor de Cataluña».

En produir-se l'arribada del Noucentisme i els seus ideals classicitzants, hel·lènics, la presència catalana, tan brutal, tan inelegant als seus ulls àtics, sembla fer nosa. Hom es decanta cap a enaltir l'Acròpolis, fins i tot quan era per al rei Cerimoniós i per a tothom el castell de Cetines, o sia la fortalesa que dominava Atenes. Els in-

tel·lectuals des d'aleshores se senten més tranquils amb obres —per no citar les revisions històriques— com *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental* (1926) o, posteriorment, com *La duquessa d'Atenes i els «documents misteriosos»* ja el 1958, ambdues de Lluís Nicolau d'Olwer. O, anys a venir i en el moment de fer ficció, amb el gir culturalista d'un Joan Perucho a *Un viatge amb espectres* o *Les aventures del cavaller Kosmas*.

El mite, però, reneix, per unes bandes que potser poden sorprendre. La penúltima gran síntesi a l'abast de tothom és el llibre de Jep Pascot *Les almogavers. Mercenaires catalans du Moyen Âge (1302-1388)*.¹⁸ Pascot escriu sota la influència del bon llibre de Gustave Schlumberger, el qual no deixa de veure-hi una aventura, inoïda barreja de nova recerca del toisó d'or i d'*Anàbasi*. Pascot, però, no és només un aficionat a la història, que fou ministre del general De Gaulle, sinó que per damunt de tot és un coronel de l'exèrcit francès. I la seva lectura de l'aventura catalana a Orient és feta des d'una òptica militar. Pascot, en efecte, no només discuteix les afirmacions de Ferdinand Lot en què nega geni bèl·lic a la manera de combatre dels almogàvers; no només hi veu la repetició d'actes heroics i fins el preludi de nous gestos, com el fet de cremar les naus a Gal·lípoli, com farà segles després Hernán Cortés; sinó que el coronel Pascot es deixa seduir per un gènere de vida propi en exclusiva de la milícia. Així, quan la companyia queda aïllada, lliurada a la seves pròpies regles, durant els cinc anys que visqueren de renadiu, com explicava Muntaner, Pascot hi veu realitzat el somni d'una petita república militar, regida per les seves lleis específiques, governada per una democràcia de la soldadesca que ell interpreta, al contrari de Montcada, com a respectuosa amb la jerarquia i avançada als temps, lliures de compromisos polítics, abocats al culte de les armes, en una fraternitat guerrera que de vegades sembla la concreció d'una utopia. Una mena de Legió Estrangera. *Beau geste*.

En això el coronel Pascot va molt més enllà que els autors de còmics, com *El capitán Trueno* o *Tallaferro*, ambdós deguts al novel·lista Víctor Mora, que s'ha basat en Muntaner per construir, girant completament la truita, uns capitans d'aventura que recorrien sovint l'Orient restituint liberalment i despresa la justícia i la igualtat.

En els nostres dies, doncs, els almogàvers han renaixut com a mite militar, mentre mantenen la seves potencialitats narratives en obres com *Història d'un almogàver* de Toni Lloret (2001),¹⁹ una novel·la juvenil, com ja ho havia estat el 1930 *L'espasa trencada* de F. Pineda Verdaguer,²⁰ i fins i tot líriques, en tant que personatges que concentren l'indòmit, primitiu i violent, «ràbia de la meva raça», com llegim al poema «Stocatta catalana» del llibre *Mos de gat* (2002) de Dolors Miquel.²¹ També com a font inesgotable d'aventures en els dos volums novel·lats del professor de la Universitat

18. Reeditat el 1971 per Elsevier Sequoia (Brussel·les).

19. Editat per Edicions del Bullent (València).

20. Publicat per Mediterrània (Barcelona).

21. Editat per Empúries (Barcelona).

de Tarragona Antoni Arnal i Verderol, *L'expedició dels catalans a l'imperi d'Orient* (2003).²² I han renascut també, i amb força imprevista, com a incipient mite viatger, com a excusa turística. En el mes de juny del 2001 van publicar-se dos llibres prou gruixuts que recorren els escenaris més significats de l'aventura catalana a Orient. *Almogàvers, monjos i pirates: Viatge a l'Orient català*, d'Eugeni Casanova, i *La ruta dels almogàvers. Un viatge a Grècia i Turquia* del novel·lista Francesc Puigpelat.²³ Tots dos proposen un viatge entès com a recerca d'un passat irrecuperable, oblidat dels catalans i també dels grecs i dels turcs. En queden algunes pedres, no totes en bon estat, però si fem cas als viatgers, que són curiosos i no deixen res per verd, no són prou per mantenir-ne viva la memòria.

BIBLIOGRAFIA

- ALEGRET, Joan (en premsa). *Els almogàvers en dues obres del segle XIX*.
- ANGUERA, Pere (2000). *Els precedents del catalanisme: Catalanitat i anticentralisme 1808-1868*. Barcelona: Empúries.
- AYENSA, Eusebi (2008). «El tema almogàver en la literatura grega i catalana dels segles XIX i XX. Bases per a una nova èpica». A: *Formes modernes de l'èpica*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, p. 113-125.
- BABORÉS I HOMS, Josep (2003). *La Guerra del Francès a Gualba: Poema d'aversió i lluites contra Napoleó, una quinzena d'anys anterior a l'inici de la Renaixença*. Edició, transcripció i notes a cura d'Àlvar Maduell. Lleida: Pagès.
- BERNAL, Josep M. (2006). «De l'arqueologia a l'imperialisme: el record a Catalunya de l'expedició dels catalans a Orient». A: MASSOT, Josep [coord.]. *Homenatge a Joseph Gulsoy*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2 v. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 6), p. 47-48.
- CAMPABADAL, Mireia (2008). «D'èpica catalana setcentista». A: *Formes modernes de l'èpica*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, p. 39-74.
- CARBONELL, Pere Miquel (1997). *Cròniques d'Espanya*. Edició crítica d'Agustí Alcoverro. Barcelona: Barcino. 2 v. (Els Nostres Clàssics, B; 16-17).
- COLL I ALENTORN, Miquel [cur.] (1949-1951). *Bernat Desclot. Crònica*. Barcelona: Barcino. 5 v.
- COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. I. Barcelona: Curial.
- JARDÍ, Enric (1960). *Antoni Puigblanch: Els precedents de la Renaixença*. Barcelona: Aedos.
- JAUME I (1991). *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Edició crítica de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino. 2 v. (Els Nostres Clàssics, B; 10-11).

22. Publicat per Arola (Tarragona).

23. Ambdós publicats per Proa (Barcelona).

- LLULL, Ramon (2002). *Darrer llibre sobre la conquesta de Terra Santa*. Traducció de Pere Llabrés i introducció de Jordi Gayà. Barcelona: Proa: Facultat de Teologia de Catalunya.
- MARCO, Joaquim (1978). *Poesia popular política del segle XIX*. Barcelona: Edicions 62.
- MARCOS, Ernest (2005). *Almogàvers: La història*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- MONTCADA, Francesc de (1623). *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*. Barcelona: Imprenta de Lorenzo Deu.
- RIQUER, Isabel de (1997). *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*. Vic: Eumo: Universitat de Barcelona.
- ROIG, Jaume (edició 2006). *L'Espill*. Edició crítica d'Antònia Carré. Barcelona: Quaderns Crema.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (2001). *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*. Introducció, edició i apèndixs d'Eusebi Ayensa. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2003). *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- SOBREQUÉS, Jaume (1981). *El rei Jaume i la Renaixença als Països Catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau. (Episodis de la Història; 254)
- SOLDEVILA, Ferran [ed.] (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.
- STEGAGNO-PICCHIO, Luciana (1966). «Fortuna iberica di un topos letterario: la corte de Costantinopoli dal *Cligès* al *Palmerín de Olivia*». A: MANCINI, G. [coord.]. *Studi sul Palmerín de Olivia*. Vol. III. Pisa: Universitat de Pisa: Istituto di Letteratura Spagnola e Hispano-Americana. 3 v. p. 99-136.
- SUNYER, Magí (2003). «Mitologia romàntica: els almogàvers en la poesia del segle XIX». A: DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CATALANA. UNIVERSITAT DE BARCELONA [ed.]. *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història (Literatura medieval i moderna)*. Vol. II. Barcelona: Universitat de Barcelona. 2 v. (Homenatges; 19), p. 1095-1114.
- (2006). *Els mites nacionals catalans*. Vic: Eumo.
- VÀRVARO, Alberto (1986). «Il testo storiografico come opera letteraria: Ramon Muntaner». A: *Symposium in honorem prof. Martí de Riquer*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Quaderns Crema, p. 403-415.